

Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri

Türkiye'nin doğu komşusu olan İran köklü bir tarihsel geçmişe sahiptir. Genel Türk tarihi içinde güçlü bir rekabetin yaşandığı Türk-İran ilişkileri, Türklerin anayurtlarından batıya ve güney-batıya doğru yaptığı göçler ve bu göçler esnasında kurdukları devletlerle doğrudan bağlantılıdır. Müslüman Arapların fetihleri ile siyasal bir varlıktan bir coğrafyaya dönüşen İran, Türklerin İslamlaşma sürecine denk düşen bir zaman diliminde büyük oranda Türkleşme de yaşamıştır. Yaklaşık bin yıl gibi bir süre Türk devlet ve hanedanları ile yönetilen İran, İslam'ın siyasal/itikadi temelindeki farklılıktan kaynaklanan ve Osmanlı -İran ilişkilerine ideolojik bir görünüm sunan Şii -Sünni çatışmasının bir tarafını oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sünni dünyasına yönelik, prestije dayalı dini ve Kafkaslardaki stratejik noktalara dayalı askeri politikaları ile İran'ın Şii kutsal yerleri elinde bulundurma ve Sünni dünyasında Şii bir devlet olarak varolabilme mücadelesini içine alan politikaları, iki İslam gücü arasında uzun askeri ve ideolojik mücadelelere yol açmıştır.

Osmanlı- İran ilişkileri, 19. yüzyılda iki devletinde içinde bulunduğu iç ve dış problemler yüzünden, nispeten bir barış dönemi yaşamıştır. Batı'nın artan gücü karşısında sömürgeleşmemek için direnen Osmanlı İmparatorluğu ve İran Kaçar Devleti, sorunlarını içyapılarını modernleştirerek aşmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu dağılma ve parçalanma sürecine girerken, İran ise Rusya ve İngiltere'nin nüfuz alanına girmiştir. Her ikisinde de, kökleri 19. yüzyıla uzanan, modernleşme ve batılılaşma isteyen liberal düşünceli muhalefet hareketleri olmuş ve İran'da 1905/6'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'de meşruti yönetim ilan edilmiştir. I. Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki yöneticileri, Orta Asya Türk varlığı ve Afgan ve Hint Müslümanları üzerine oluşturduğu siyasal politikalar bağlamında İran'a özel önem vermişlerdir. I. Dünya Savaşı'nın seyrine bağlı olarak Osmanlı orduları İran'ın kuzey bölgelerini de içine alan Azerbaycan'ın önemli bir kısmını işgal etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin savaş sonunda teslimi ile birlikte Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Milli Mücadele başlarken, İran'da da içyapıda devletin merkezi gücünün zayıflığından yararlanan aşiretler ve farklı etnik grupların ayaklanmaları sürmüştür; İngiltere ve Sovyet Rusya da İran'da egemenlik kurmak için kıyasıya bir mücadeleye girişmişlerdir. Milli Mücadele'nin seyri Ankara'daki TBMM Hükümeti lehine dönerken, İran'da milliyetçi, anti-emperyalist bir subay olan Rıza Han askeri darbe yaparak siyasal gücü eline geçirmiştir (1921).

Ankara'daki TBMM Hükümeti, Milli Mücadele içinde bazı ülkelerle doğrudan ikili ilişkilere girmesine rağmen İran'daki Rıza Han'ın içinde bulunduğu Hükümetle bu tür bir ilişki girişimi görülmemektedir. Ancak İran'ın İstanbul'da bir elçisi mevcuttur. Büyük Taarruzdan kısa bir süre önce İran Ankara'ya bir heyet göndermiş; Ankara'da birkaç ay sonra İran'a bir elçi (Muhittin(Akyüz) Paşa) atamışsa da bu Elçi ancak 1923 Şubat'ında görevine başlayabilmiştir.

İran'da Rıza Han'ın başbakan olarak gücünü sağlamlaştırdığı dönemde, Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve Mustafa Kemal cumhurbaşkanı olmuştur. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranların, dünyaya ve çevrelerine anti-emperyalist ve bağımsızlığını korumadan yana mesajlar vermesi İran tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü İran için, Rus ve İngiliz emperyalist emelleri kadar, batısından gelen Türk tehdidi iç ve dış siyasetinde önemli bir yere sahiptir. Buna karşılık Türk toplumunda da İran'ın Şii inancını devlet ideolojisi olarak kullanması ve modern İran milliyetçiliğinde Anadolu'nun Pers toprağı sayılması ve Kürtlerin İranik bir kavim olduğu anlayışına dayalı Kürt sempatisi Türk devlet ve toplum katında İran'a karşı tetikte bulunmak gerektiği kanısını doğurmuştu.

Siyasi istikrarın ve iktisadi önceliklerin ön plana çıktığı Türkiye-İran ilişkilerinde başlangıcı, temel alınabilecek hukuki

bir zemin oluşturulması ihtiyacı belirlemiştir. Osmanlı Devleti'ne hukuki anlamda son veren Türkiye Cumhuriyeti, aynı zamanda ondan devraldığı ikili anlaşmaların birçoğunu geçersiz saymış ve tekrar eşit şartlar taşıyan anlaşmalar yapma yoluna gitmiştir. Osmanlı Devleti ile İran Kaçar Devleti arasında varılan en son anlaşma 1913 tarihli İstanbul Protokolü'dür. Bu protokol ise Osmanlı Devleti ile İran arasındaki yalnızca sınır düzenlemelerini kapsamaktadır. İki ülkenin ihtiyacı olan siyasi ve iktisadi istikrarın yanı sıra, ülke güvenliklerini temin edecek ve karşılıklı anlayış ve itimada dayalı bir anlaşma her iki ülkenin de çıkarına olacaktır.

Atatürk'ün önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti, yeni bir devlet olarak, kurumsal adımlar atarken İran'da da Rıza Han, Kaçar Devleti'ni sona erdirerek Pehlevi Hanedanlığını kurmuş ve şah olmuştur (1926). Aslında Türkiye bu dönemde İran'da kendisi gibi cumhuriyet kurulmasını arzularken Rıza Han'ın yeni bir hanedanlık kurmasını, başka ülkelerin iç işlerine karışmama prensibinden dolayı, kabul etmiş ve tanımıştır. Türkiye ve İran'daki yeni yönetimlerin köklü ve kalıcı reformlara girişebilmek için istikrarlı dış politik yapılar oluşturma ihtiyaçlarından dolayı geniş çerçeveli bir anlaşma arzusu doğmuştur. Türkiye Lozan Antlaşması ile Batılı ve bazı komşu devletlerle sorunlarını büyük oranda gidermiş ve bir anlaşmaya varmayı başarmıştı. Türkiye'nin 1925 yılında Sovyet Rusya ile yirmi beş yıllık bir dostluk ve işbirliği anlaşması imzalaması, İran'da bir tedirginlik yaratırken, Türkiye'nin çevre ülkelerle ve dünya ülkeleri ile iyi ilişkiler kurma arzusu, İran'da da Türkiye ile bir güvenlik ve işbirliği anlaşması yapma eğilimi doğurmuş ve İran Türkiye'ye anlaşma talebinde bulunmuştur.

22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması, meşru temeller üzerinde, birbirinin toprak bütünlüğünü tanıyan ve emperyalist ülkelere karşı dayanışmayı öngören bir ruha sahiptir. Ancak bu anlaşmadan önce iki ülke arasındaki hâlihazırdaki temel çekincelere bakmakta yarar vardır.

Anlaşma talebinin İran'dan gelmiş olması, İran'ın genel iç ve dış politikasından kaynaklanmaktadır. 1925'teki Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki anlaşma İran tarafında kendisine karşı bir ittifak kuşkusunu doğurmuş ve bu tehdidi azaltabilmek için Türkiye ile bir güvenlik anlaşması yapma gereğine inanmıştır. İran'ın Sovyet Rusya ile çözülememiş büyük mali ve askeri problemleri vardır ve İran'ın dış politikasında, İngiltere ile birlikte, kuzey komşusu önemli bir yere sahiptir. Türkiye-İran ilişkilerinde diğer bir önemli husus da Osmanlı Devleti'nden miras kalan ve İran için çok önemli bir sorun teşkil eden Azerbaycan Türklerinin durumudur. Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan birçok Türk vatandaşının tarihi bağlarla bağlı olduğu Güney Azerbaycan İran'ın tarihi nedenlerle kendi toprağı saydığı bir bölgedir. Türkiye'nin destekleyeceği bir Azerbaycan Türk ayaklanmasının bağımsız bir devlete dönüşme korkusu İran'da iktidarı elinde bulunduranların en büyük kâbuslarından biridir. Ayrıca bu duruma bağlı olarak İran, Türkiye'de yaşayan Azerbaycan Türk milliyetçilerinin Güney Azerbaycan'a yönelik faaliyetlerinden rahatsızlık duymaktadır. İran açısından bir başka problemde çeşitli nedenlerden dolayı Türkiye'nin sınır ticaretini kapatması ve Türkiye'de bulunan İran vatandaşlarının şikâyetleridir.

Türkiye açısından en önemli problem, Türkiye- İran sınır güvenliğinin sağlanamaması ve İran'ın göz yumduğu Kürt aşiretlerin sınır bölgelerindeki hareketliliği ve kanunsuzluklarıdır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan bir buçuk yıl sonra çıkan Şeyh Sait İsyanı (1925) ile Türkiye dikkatini bu isyana yöneltmiş ve sıkı tedbirler alarak isyanı bastırmıştı. İsyanın bastırılmasından sonra Türkiye doğudaki Kürt aşiretlerini ülkenin bütünlüğüne karşı potansiyel bir tehlike olarak görürken, İran'da gücünü sağlamlaştıran ve ideolojik olarak Fars milliyetçiliğine yaslanan Rıza Şah, Fars kökenli topluluklar olarak gördüğü Kürtlere karşı, yönetimin daha önceki dönemlerde takındığı düşman tavrı değiştirerek, amaçladığı, bütünleşmiş ve kaynaşmış, "Büyük İran" için Kürtleri kazanma yolunu seçmişti. Bir başka açıdan da İran

kendi sınır bölgesinde tampon Kürt bölgesi oluşturma yoluna giderek, Türkiye tarafından gelebilecek saldırı ihtimaline karşı bir tedbir olarak Kürtleri kendi tarafında görmek istiyordu. Bu ise Türkiye'nin doğu bölgesindeki isyancı aşiretlerin kolayca İran tarafına kaçmalarına ve rahatça geri dönebilmelerine olanak tanıdığından Türkiye için önemli bir tehdit oluşturuyor ve bu bölgede egemenliğini yerleştirmede zorlanıyordu. Türk kamuoyunu meşgul eden bir diğer endişe ise Rıza Han'ın iktidara gelmesi ile yavaş yavaş şiddetlenen Azerbaycan Türklerini ve diğer Türk topluluklarını Farslaştırma politikası idi. Türkiye'de bir kısım aydınlar, gelecekte değişecek dünya jeopolitiği çerçevesinde, İran'daki toplulukların varlıklarının korunması ve Türklük şuurunun geliştirilmesi için Türk devletinin en azından kültürel bağları güçlendirmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak hem çevresindeki ülkelerle iyi ilişkiler kurmak isteyen ve hem de yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni yeni maceralara atmak istemeyen Atatürk ve çevresinde çok fazla etkili değillerdi.

İngiltere ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'yi ve İran'ı yakından takip etmelerine rağmen Türkiye-İran görüşmeleri büyük bir gizlilik içinde yürütüldü ve en azından gelecek ilişkilerin yürütülmesinde tarihi bir zemin oluşturulmuş oldu. 22 Nisan 1926'da Tahran'da imzalanan anlaşmadan İngiltere ve Sovyet Rusya daha sonra haberdar edildi. 1925 tarihli Türk Sovyet Anlaşması ile büyük benzerlikler taşıyan Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Anlaşması, birbirlerine karşı tarafsızlığı ve saldırmazlığı vurgularken, aralarındaki problemlerin çözümünde temel bazı yaklaşımları kapsıyordu. Birbirlerinin güvenliklerini tehdit edebilecek ülke içinden kaynaklanan düşmanca eylemleri önleme yükümlülüğü getirilirken, sınır bölgelerindeki aşiretlerin birbirlerinin ülkelere zarar verecek davranışlarını engellemeyi taahhüt ediyordu. Bu anlaşma içinde ikili ilişkilerin geliştirilmesi (ticaret, konsolosluk, gümrük, haberleşme, ikamet ve suçluların iadesi vb.) yönünde adımlar atma kararı alınıyordu. Üstlenilen yükümlülükler dışında, dostluk ve güvenliğe zarar vermeyecek şekilde, her iki ülkede dış ilişkilerinde tam bir hareket serbestliğine sahip olacaklardı.

Bu anlaşma ile Türkiye doğu sınırını güvenceye almış ve kuzeydoğu bölgesinde önemli bir yere sahip olan sınır ticaretini canlandırma imkânı bulmuştu. İran ise Türk-Sovyet bloğunu kırmış, Türkiye'den gelecek tehdit olmadığından emin olmuş ve Azerbaycan konusunda Türkiye'nin tepkisi ortadan kaldırılmış oluyordu. Türkiye'nin daha önce koyduğu sınır ticareti ambargosunun kaldırılması ile Batı İran'da ekonomik canlanma gerçekleşecekti. Ayrıca İran, Tebriz'den itibaren açık denize en kısa yoldan (960 km) çıkış için, Türkiye tarafını Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunu açmaya ve işletmeye ikna etmek istiyordu. Bu yol ile birlikte, İran kuzeyde Sovyetlerin kaptırılmasından ve güneyde İngilizlerin körfez bölgesindeki kontrollerinden bağımsız bir başka yerden çıkış yapabilecekti. Oluşturulan olumlu hava ile birlikte Türkiye, Sovyetler ile İran arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır. Türkiyeli diplomatlar İranlı diplomatlarla birlikte hareket etmiş ve onlara tavsiye niteliğinde telkinlerde bulunmuşlardır.

1926 Anlaşması ile birlikte Türkiye-İran ilişkilerinde ciddi bir diplomatik adım atılmış olmasına rağmen, ilişkilerin geliştirilmesi için fazla bir şey yapılamamıştır. Bunun da en önemli sebebi, sınır güvenliğinde bir anlaşmaya varılmasına rağmen ne Türkiye'nin beklentileri karşılanabilmiş ne de İran tarafı sınır güvenliği için herhangi bir adım atmıştır. Türkiye doğu bölgesinde peş peşe patlak veren isyanları bastırırken isyancıların bir kısmının İran'a kaçması ve İran tarafının sınır güvenliğinde gevşek tavır Türkiye'nin protestosuna ve ilişkileri kesme tehdidinde kadar gelmiştir. İran başlangıçta takip eden Türk birliklerinin sınır ihlallerini protesto etmesine ve düşmanca tavır takınmasına rağmen, değişen ve yeniden şekillenen dünyadaki yeni duruma bağlı olarak Türkiye ile daha yakın ilişkiler kurmak gerektiği düşüncesine varmıştır. İran, Türkiye'nin endişelerini giderici bazı adımlar atmaya ve sınırların belirlenmesi ve güvenliğin sağlanması konusunda görüşmelerin yeniden başlatılması arzularını dile getirmeye başlamıştır.

1920'li yıllardaki Türkiye-İran ilişkileri, Türkiye'nin doğu bölgelerinde 1925-1930 arasında meydana gelen bir dizi isyan

ve Türkiye'nin bu isyanları bastırmada gösterdiği kararlı tavır ile İran'ın sınır çizgisini kendi çıkarına göre yorumlaması ve Kürt isyancılara karşı kararsız ve değişken tutumu yüzünden istenilen düzeye gelememiştir. Ancak iki ülkede çevrelerindeki büyük güçlere (İngiltere ve Sovyet Rusya) karşı güvenliklerini koruma arayışına girmiş olması, her iki ülkenin kamuoylarında daha sıkı ve düzenli işbirliği arzularını doğurmuştur. Türkiye Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'in aktif girişimleri ve Atatürk'ün dış politikada Türkiye'nin birlik ve bütünlüğüne zarar vermeyecek ve hayati çıkarlarını tehdit etmeyecek her türlü girişimi destekleyen esnek tavrı, Türkiye ile İran arasındaki sorunları çözme ve kalıcı dostluk kurmasına zemin hazırlamıştır. İran'daki Rıza Şah'ın Sovyet Rusya'yı dengelemek ve İngiltere'ye karşı Türkiye'nin desteğinin önemini kavraması sınır sorunlarını çözmeyi kolaylaştırmış ve ilişkilerin daha ileri gitmesine olanak sağlamıştır.

Türkiye ile ilişkileri geliştirme ve sınır problemlerini çözme isteğiyle hareket eden Rıza Şah, en güvendiği adamı Muhammed Ali Faruki'yi görüşmelerde bulunmak için Türkiye'ye göndermiştir (1928). Uzun görüşmeler sonunda sınır konularında herhangi bir ilerleme sağlanamamakla birlikte, 1926 Anlaşmasına ek bir protokol imzalanmıştır (15 Haziran 1928). Sınırdaki isyan hareketleri durmadığından 9 Nisan 1929'da sınır güvenliği konusunda bir sözleşme imzalanmış ancak etkili olamamıştır. 1928 Protokolü, sınır sorunlarını çözmekle birlikte, ikili güvenlik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesinde 1926 Anlaşmasından daha ileri hükümler taşıyordu.

1929 yılında daha ciddi adımlar atmak ve kalıcı çözümler üretmek için başlayan sınır görüşmeleri, Türkiye'nin beklentilerine cevap vermemesi ve İran'ın Osmanlı Devleti ile 1913'te yaptığı protokolün kabulünde ısrarcı tavrı yüzünden tıkanmıştır. 1930'da çıkan III. Ağrı İsyanı, Türkiye-İran ilişkilerinde yeni bir gerilime yol açarken her iki ülkenin dış politikaları, dünyadaki yeni gelişmelerle birlikte, farklı bir yön almıştır. 1922-1933 yılları arasında dünyada 1918-1922 arası İngiliz-Fransız düzenlemelerine karşıt gelişen (İtalya, Almanya, Sovyet Rusya, Japonya gibi belli başlı ülkeleri içine alan) Revizyonist Hareketin ekonomik ve toprak talepleri karşısında acil olarak Avrasya ülkeleri arasında ittifak arayışları başlamıştır. Sovyetlerin Çarlık döneminde elde ettiği imtiyazların daha genişini istemesi ve İngiltere'nin de petrol üretimindeki imtiyazlarını elinde tutma ve stratejik noktalardaki askeri üslerini geliştirme isteği karşısında İran bu ülkelere olan bağımlılığını azaltacak ve sınır komşuları ile ilişkilerini düzelterek bir arayışa girmiştir. Türkiye ile olduğu gibi İran, Irak'la Şattül Arab'daki sınır; Afganistan ile Helmand nehri sularının düzenlenmesi; Sovyetlerle Hazar Denizi'nin paylaşımı konularında derin anlaşmazlıklara sahiptir. Ancak gerek Türkiye ve İran ve gerekse Afganistan ve yeni bağımsızlığını kazanan Irak, Avrupa'da meydana gelen yeni kutuplaşma ve savaş hazırlıkları karşısında acil olarak aralarındaki sorunları çözme gereğini duymuşlardır.

1930'un başında Türkiye-İran ilişkilerinin gelişmesini, Revizyonist devletlerin saldırgan tutumu ile güçlü sömürgeci devletlere karşı ekonomik bağımsızlıklarını koruma güdüsü belirlemiştir. Ancak aralarındaki en önemli sorun olan Türkiye-İran sınırının belirlenmesi ve her iki sınıra yakın bölgelerdeki Kürt aşiretlerinin taşkınlıkları ve toplu isyanlarına bir son verilmesi gerekiyordu. Türkiye bu konuda çok ciddi ve kararlı davranmış ve İran'ı da böyle davranmaya zorlamıştır.

1930 yılı ortalarında Ağrı bölgesinde yeni bir isyan çıkmış; devlet isyancıların bazı taleplerinin yerine getirilmesini kabul etmiş ve haklı bulmuştur. Buna rağmen isyanın devam etmesi ve yayılma eğilimi göstermesi üzerine daha etkin önlemler alınarak isyan şiddetle bastırılmıştır. Bunun üzerine isyancı gruplar İran'a kaçarak buradaki başka aşiretleri de yanına alarak Türkiye'nin doğu sınırlarında karışıklıklara devam etmişlerdir. Türkiye İran'a verdiği notalarla bu soruna bir çözüm bulmak için bazı önerilerde bulunmuştur: "Ya sınırda bazı değişiklikler yapılarak Ağrı Dağı'nın

tamamı Türkiye'ye verilmeli ya da Türk ordusunun İran içlerinde operasyon yapmasına izin verilmeliydi..." Aynı dönemde Türk basınında da İran yönetimini tenkit eden yazılar görünmektedir. Askeri harekât devam ederken diplomatik faaliyetlere hız verilir. Türkiye'nin kararlı ve baskıcı tutumu karşısında İran kendi sınır bölgesinde asayişin temin etmiştir. Türk birlikleri de 1930'sonunda son isyancı kalıntılarını temizlemiştir. İran'ın değişen ve dostane tutumu karşısında Türkiye, tüm sorunları çözmek için yeni bir girişim başlatmıştır. Önce İran'daki Türk elçisini değiştirilmiştir. Memduh Şevket (Esendal) Bey'in yerine Atatürk'ün yakın arkadaşı Hüsrev (Gerede) Bey yeni elçi olarak atanmıştır. Dünyadaki yeni gelişmeler karşısında Türkiye'nin çevre ülkelerle sorunlarını çözme kararlılığı ve İran'ın yalnızlıktan kurtulma arzusu, sınır sorununun çözümünü kolaylaştırmıştır. Uluslararası ve bölgesel gelişmelerinde zorladığı Türkiye-İran sınır anlaşması 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye'ye verilmesine karşılık, Van civarındaki bir miktar arazi (Kotur) İran'a bırakılmıştır. Türkiye-İran sınırının belirlenmesinden sonra 14 Mart 1932'de "Sınır Güvenliği" ve 5 Kasım 1932'de yeni bir "Dostluk, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği" anlaşmaları imzalanmıştır.

Türkiye-İran ilişkilerinin 1932'den sonra dostane bir havaya girmesi, Türkiye'nin İran lehine Sovyetlerle ve İngilizlerle arabuluculuk yapmasına yol açmıştır. Bu durum iki ülke ilişkilerin daha da gelişmesine yardımcı olmuş ve birbirlerine güvenlerini artırmıştır. Türkiye -İngiltere ilişkilerin bu dönemde hızla gelişmesi ve iyi olmasından dolayı İran için Türkiye İngiltere'ye İran'ın petrol gelirleri konusunda kaygılarını iletmiş ve İran ile İngiltere 1933'te yeni bir petrol anlaşması yapmış; bu anlaşmada İran lehine daha iyi şartlar yer almıştır. Bu arada Sovyet Rusya ve Almanya'ya karşı İngiltere bölge ülkelerini ittifak yapma yönünde desteklemiştir. Türkiye de, İran'ın Irak ve Afganistan ile sınır problemlerinin çözümünde, daha aktif rol almış ve arabuluculuk yapmıştır.

Ancak bu dönemde İran'ın iç ve dış politikasında Hitler Almanya'sı önemli bir fenomen olarak görünmeye başlamıştır. Nazilerin İranlıları saf Ari ırkından sayması ve sempati duymasının yanı sıra Almanya ile artan ticari ilişkileri bölgedeki dengeleri ve ilişkileri etkilemiştir.

Şah Rıza Pehlevi 1934 Haziran'ında, Atatürk'ün daveti üzerine, Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Her iki tarafta geziye çok önem vermiş ve her iki ülkenin basınlarında gezi çerçevesinde Türkiye-İran dostluğuna verilen önem vurgulanmıştır. Bütün gezisi boyunca olağanüstü bir itina gösterilen Şah'a, 19 Haziran'da Ankara'da büyük bir karşılama töreni düzenlenmiştir. Şah'ın gezisi sırasında çeşitli iç ve dış olaylar konusunda görüş alışverişinde bulunmuşsa da bu konuda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ancak Şah'ın Irak'la sorunları çözmede Türkiye'den yardım istediği; Batı İran'da ekonominin canlandırılması ve Sovyet Rusya'ya bağlılığını azaltacak Trabzon-Tebriz yolunun açılması beklentilerine karşılık olarak Türkiye tarafının bazı girişimlerde bulunmasından anlaşılmaktadır. Gezinin bir diğer önemli sonucu da Atatürk'ün ve yaptığı inkılapların İran Şahı üzerinde bıraktığı etkidir. Aslında Türkiye'deki değişim ve gelişmelerden İran yönetimi ve kamuoyu genelde haberdardır. Şah ise Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ettiriyor ve bu uygulamaları kendi ülkesinde de gerçekleştirmek istiyordu. Rıza Şah'ın özellikle laikliğin uygulanması; kılık kıyafet ve kadınlara haklar verilmesi ve alfabe değişimi gibi konularda Atatürk'ü izlediği görülür. Rıza Şah'ın bazı reformları başarıya ulaşmışsa da bir bütünlük yakalanamamıştır. Ancak Şah'ın, Türkiye gezisinden çok etkilendiği ve Atatürk'ün modern bir devlet ve toplum yaratmana hayran kaldığı söz ve davranışlarından anlaşılmaktadır.

Türkiye-İran ilişkilerinin yarattığı dostluk havası, uluslararası ilişkilerde İran'la Türkiye'nin birbirlerini desteklemesine ve İran'ın Afganistan ile sınır problemlerinin çözümünü Türkiye'nin hakemliğine bırakmasına neden olmuştur. Türkiye, İran ile Afganistan arasındaki sınır problemini kısa sürede, iki ülkenin de kabul edeceği biçimde, çözüme

kavuşturmuştur.

Türkiye-İran ilişkilerinde önemli bir kilometre taşı oluşturulan Sadabat Paktı, aslında teklifin Irak'tan gelmesi ile başlamıştır. 1932'de bağımsızlığını kazanan Irak, İngiltere'ye olan bağımlılığını dengelemek ve bölge ülkeleri ile ilişkilerini artırmak istiyordu. Türkiye ile herhangi bir sorunu olmayan Irak'ın İran'la önemli bir sınır anlaşmazlığının yanı sıra Şii-Sünni ayrılığı ve Kürt isyanlarından kaynaklanan sorunları vardı. Irak'ın 1933 sonbaharında, Türkiye ve İran'a birer saldırmazlık anlaşması önermesi üzerine Türkiye'de, Balkan Paktı deneyiminden yararlanarak, bir bölgesel pakt yapılmasının yararlarını iki ülkeye de anlatmıştır. Cenevre'de 1933 yılı sonlarında başlayan bazen gizli bazen açık görüşmeler 2 Ekim 1935'e kadar sürmüştür. Bu sürede Türkiye, İngiltere ve Sovyet Rusya; İran, Sovyet Rusya; Irak'ta İngiltere nezdinde nabız yoklamış ve onların katılacağı geniş çerçeveli bölgesel bir pakt kurulması görüşülmüştür. İngilizler bu öneriyi sıcak bakmamalarına rağmen doğrudan karşı çıkmamışlar ve Türkiye, İran ve Irak'ın yanında Afganistan'ın da pakta dâhil edilmesini önermişlerdir. Sovyetler ise pakta olumlu bakmıştır. Zaten paktın üyesi ülkeler son aşamada her iki ülkenin de onayını almışlardır. İran ve Irak arasındaki problemler ve Afganistan'ın paktın genişletilmesi önerileri paktın kuruluşunu geciktirmiştir. Avrupa'da savaş sinyallerinin başladığı bir dönemde Türkiye, İran ve Irak, 2 Ekim 1935'te bir anlaşma imzalamışlardır. Cenevre'de temelleri atılan Doğu Paktı veya Asya Paktı ancak 1937'de hayata geçirilebilmiştir. İran, Irak ve Afganistan ile aralarındaki sorunların çözülmesi ile 8 Temmuz 1937'da, Sadabat Paktı, Tahran'da ilgili ülkeler tarafından imzalanmıştır.

Orta Doğu tarihinde ilk kez gerçekleştirilen ve girişimin kendi içlerinden geldiği Sadabat Paktı, çok taraflı bölgesel bir anlaşmaydı. Kamuoylarının veya dünyanın sandığı gibi bir savunma için yardımlaşma anlaşması değil, sadece bir saldırmazlık ve iyi komşuluk paktıydı. Bununla taraflar bir birlerine saldırıdan, kışkırtmalardan kaçınmayı ve bölge barışını korumak için sürekli görüşmeyi öngörüyorlardı.

Sadabat Paktı bölge ülkeleri arasında iyi niyet ve dostluk isteği dışında, fazla bir etkinlik gösterememiştir. Zaten patlak veren II. Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin tarafsız tutumu; Irak'ta İngiliz askeri gücünün varlığı; İran'ın Alman yanlısı Rıza Şah'ın 1941 yılında Sovyet ve İngiliz ordularınca devrilmesi ve kuzey bölgelerinin Sovyetlerce ve güney bölgelerinin İngilizlerce işgal edilmesi ve Afganistan'da Sovyet nüfuzunun artması gibi belli başlı nedenlerden Pakt atıl kalmıştır.

Türkiye-İran ilişkileri, Sadabat Paktı ile hızla gelişirken aralarındaki ekonomik ve mali ilişkiler üzerine çok çeşitli anlaşmalara varılmıştır. Ancak İran'ın şüpheli ve dar milliyetçi tavrı ilişkilerin daha da artmasını engellemiştir. Türkiye ve İran birbirlerine gönderdikleri elçilerine çok dikkat etmişlerdir. Türkiye'nin İran elçileri İran Şahı nezdinde büyük itibar sahibi olmuşlardır. Gerek Memduh Şevket, Hüsrev Gerede ve gerekse Enis Akaygen İranlı yöneticiler tarafından saygı görmüşler ve uluslararası ilişkilerde görüşlerine başvurulmuştur. II. Dünya Savaşı başlarken Türkiye İran'a elçi olarak Suat Davaz'ı atamıştır.

Atatürk'ün ölümü, İran kamuoyunda büyük yankı bulmuş ve sarayda yas ilan edilmiştir. İran Meclisi de özel bir anma oturumu düzenlemiştir. Atatürk'ün cenazesine üst seviyede bir heyetle katılan İran, Atatürk'e ve Türk-İran dostluğuna verdiği önemi her vesile ile açığa vurmuştur.

Türkiye-İran ilişkileri, tarihsel korkulara dayanan nedenlerden dolayı sürekli değişken olmuştur. Ancak değişen dünya dengeleri içinde işbirliği yapma zorunluluğu, Cumhuriyet Dönemi'nde zaman zaman sorunları çözme ve yakınlaşma adımların atılmasına yol açmıştır. Ele alınan dönemde ikili ve bölgesel işbirliği arayışları esastır. Ancak iki ülke içinde

farklı etnik grupların varlığı ve bunların eylemlerinin ürettiği sorunlar iki ülkenin tutumlarında belirleyici olmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan Türklerine yönelik hassasiyeti ve İran'ın Kürtlere karşı yumuşak tutumu sürekli ilişkileri sekteye uğratmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren sınır problemi ana tartışma konusu olmuş, 1932'den sonra ise bölgesel işbirliği ve ekonomik ilişkiler ön plana çıkmıştır. İkili ilişkilerin geliştirilmesi için varılan anlaşmaların yanı sıra ilk kez gerçekleştirilen Sadabat Paktı, bölge ülkelerinin dayanışma arayışlarına örnek olmuştur. Türkiye açısından bölge ülkeleri ile iyi ilişkiler kurma arzusunun uzantısı olan bu dönem Türkiye-İran ilişkileri, İran için ise yalnızlıktan kurtulma çabalarını kapsamaktadır.

Celal METİN

KAYNAKÇA

BCA Muamelat Genel Müdürlüğü (30-10-0-0), 1319362, 2607525-6, 11275624, 26075340-41, 127158, 26075428-31, 11275314,8354916, 2305479, 2617583-17, 2003673, 25873312, 26175919-20-21, 2617609-10, 26176214.

BCA Kararlar Daire başkanlığı (30-18-1-1), 6368, 8447, 18286, 265817,305714.

Düstur Üçüncü Tertip, **V, VII, X, XIII, XV, XVI, XVII, XIX.**

Resmi Ceride/Gazete sayı: 389 (3 Haziran 1926), 1065 (13 Kânunuevvel 1928), 2132 (23 Haziran 1932), 2599 (8 Ocak 1934), 3029 (15 Haziran 1935), 3819 (27 Ocak 1937).

Akşam; 29 Haziran 1934; 6 Temmuz 1937.

Ayın Tarihi: Mayıs 1934; Haziran 1934; Temmuz 1934, İlkteşrin 1936; Ağustos 1937; İlkteşrin 1937; Sonteşrin 1937; İkinci Teşrin 1938.

Cumhuriyet; 3/5/6/7/10 Temmuz 1930; 12 Ağustos 1930; 11/31 Temmuz 1932; 3 Haziran- 10 Temmuz 1934.

Hâkimiyet-i Milliye